

При цьому слід зазначити, що вчитель може успішно формувати дитину як особистість лише за умови, що він добре знає не лише курс «Я і Україна», а й суміжні навчальні дисципліни, здійснює у процесі навчання міжпредметні зв'язки. Це дає змогу педагогові ознайомити молодших школярів з поняттям про людину як особистість та індивідуальність, дозволяє учням відчувати себе особистістю серед інших, досягнути багатство людських стосунків, визначитися у ставленні до самих себе. Адже сформувати особистість молодшого школяра у цілому засобами лише одного навчального предмета неможливо.

Таким чином, ефективність роботи початкової школи щодо формування особистості молодшого школяра значною мірою залежить від правильного розуміння педагогами сутності та змісту понять «людина», «особистість»; чіткого визначення структури і поетапності процесу формування; використання ефективних методів та прийомів навчання.

Зазначена проблема не є вичерпною, адже ми ввійшли в епоху змін, і щоб бути їм відповідними, організаційні форми навчання та виховання мають бути гнучкими, а їх зміст — рухливим. Тому існують й інші тенденції щодо вдосконалення, створення та впровадження нових підходів до формування особистості молодшого школяра, які потребують подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Психологічні резерви виховання особистості / І. Бех // Рідна школа. — 2005. — № 6. — С. 11.
2. Волков В. Ю. Людина і світ: навчальний посібник / В. Ю. Волков, О. І. Салтовський. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 352 с.
3. Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості: навчальний посібник / Н. М. Вознюк. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 362 с.
4. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. П. Волкова. — К.: видавничий центр «Академія», 2001. — 567 с.
5. Івашковський В. Виховні засади розвитку особистості патріота України / В. Івашковський // Рідна школа. — 2005. — № 4. — С. 36.
6. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. — К.: «Початкова школа», 2006. — 432 с.
7. Стефанюк С. К. Формування творчої особистості засобами етнопедагогіки: методичні рекомендації / С. К. Стефанюк. — К.: ІСДО України, 1995. — 176 с.
8. Ткачова Н. І. Формування особистості учня у навчально-виховному процесі / Н. І. Ткачова. — Харків: Основа, 2007. — 200 с.

УДК 373.31

Ірина ЖАРКОВА, Лариса МЕЧНИК

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ КАРТОГРАФІЧНИХ ЗНАТЬ ТА ВМІННЯ ПРАЦЮВАТИ З ГЕОГРАФІЧНИМИ КАРТАМИ

У статті розглянуто шляхи вдосконалення процесу формування картографічних знань молодших школярів та вміння працювати з географічними картами.

В статтє рассмотрено пути усовершенствования процесса формирования картографических знаний младших школьников и умения работать с географическими картами.

The article considers the ways of primary school pupils' cartographical knowledge improvement and the abilities to work with geographical maps.

На сучасному етапі розвитку науки і суспільства знання карти та вміння користуватися нею дають змогу орієнтуватися в географічному просторі, черпати з неї найрізноманітнішу географічну інформацію: про розміщення об'єктів, їх розміри, склад, віддаленість один від одного і т. ін. Географічні карти тією чи іншою мірою використовують у всіх сферах людської діяльності; вони не тільки дають наочну картину розташування об'єктів, але й дозволяють знаходити закономірності цього розташування, є незамінними для вивчення просторових взаємозв'язків та розвитку явищ. «Географічна карта, — писав

В. Буданов, — це своєрідне, стисле, але разом з тим багатоосяжне відображення на невеликому аркуші паперу великого розмаїття фактів, предметів і явищ, що наповнюють собою будь-який земний простір, якого не можуть замінити ніякі інші способи зображення, а тим більше ніякий, хоча б найдетальніший, опис» [1, с. 3].

У загальноосвітній школі використовують велику кількість географічних карт. Без них не можна провести жодного уроку географії, а вміння користуватися різними видами і типами географічних карт, читати їх є необхідним компонентом географічної підготовки людини.

Пропедевтичну підготовку учнів до вивчення географії здійснюють ще в початковій школі (під час вивчення природознавства в 4 класі). Саме тут і закладаються ази картографічних знань школярів та поступово формуються вміння працювати з географічними картами.

Об'єктом пізнання молодших школярів на уроках природознавства в 4 класі є поверхня Землі, поверхня України і рідного краю. Її вивчають через такі моделі: план місцевості, глобус, карта. Використовуючи ці моделі, учні початкової школи:

- отримують просторове уявлення про певну територію (величина і конфігурація материків, океанів, гірських масивів, річок і т. ін.);
- орієнтуються в маршрутах мандрівників-першовідкривачів;
- визначають географічне положення території, що вивчається, стосовно інших відомих їм об'єктів, свого краю, що дає змогу дійти висновку про природу території (судження типу «степи знаходяться на півдні від нашого краю, отже, там повинно бути тепліше»);
- орієнтуються у своєму населеному пункті, його околицях (плани міста, туристичні карти, схеми маршруту екскурсії);
- визначають відстань між окремими географічними об'єктами, розміри об'єктів, що вивчаються;
- виконують деякі практичні роботи, у тому числі й у галузі охорони природи та природокористування [6].

Ці знання та вміння дають змогу перекодувати інформацію моделей на інформацію про реальні об'єкти.

Аналіз науково-методичної літератури свідчить про те, що проблему формування в учнів умінь працювати з географічними картами вчені та методисти вивчали опосередковано. До того ж активніше вона досліджувалася стосовно основної та старшої ланок навчання і значно менше — щодо учнів молодшого шкільного віку. Окремі аспекти питання формування у школярів умінь працювати з географічними картами тією чи іншою мірою знайшли відображення у дослідженнях Г. Аквілевої, В. Буданова, В. Голова, І. Заславського, В. Рауш, Л. Тиричевої та інших.

Водночас вивчення практики навчання природознавства в 4 класі засвідчує, що на сучасному етапі вчителі початкової школи приділяють увагу головним чином формуванню у молодших школярів теоретичних знань про географічну карту, а вироблення вмінь працювати з картами, отримувати з них відомості про географічні об'єкти і явища, що вивчаються, залишається поза увагою. Це призводить до того, що знання учнів мають формальний характер, оскільки школярі не вміють їх використовувати на практиці.

Анкетування вчителів початкових класів загальноосвітніх шкіл м. Тернополя та Тернопільської області свідчить, що 53,8 % педагогів не використовують у процесі навчання настінних карт; 65,4 % не проводять роботу з індивідуальними картами та атласами, а працюють лише з картами, які містяться на форзацах підручника. Тільки 15,3 % опитаних використовують на уроках роботу з контурними картами.

З'ясовуючи, з якою метою вчителі використовують географічні карти на уроках природознавства в 4 класі, ми встановили, що 61,5 % розглядають їх як об'єкт вивчення; 7,7 % — як засіб наочності; 23,1 % — як джерело знань про географічні явища, що вивчаються. Треба зазначити, що лише 7,7 % опитаних вважає за доцільне використовувати

географічні карти і як об'єкт вивчення, і як засіб наочності. Проте жоден учитель не зазначив, що використовує географічні карти в усіх трьох цілях.

Таким чином, робота, спрямована на формування у молодших школярів картографічних знань та вмінь працювати з географічними картами, зазвичай має епізодичний характер.

Мета статті — обґрунтувати шляхи вдосконалення процесу формування картографічних знань у молодших школярів та вміння працювати з географічними картами.

Аналіз науково-методичної літератури дав можливість визначити шляхи вдосконалення процесу формування в учнів 4 класу вміння працювати з географічними картами та підвищення рівня картографічних знань учнів молодшого шкільного віку. До них належать:

1. Використання географічних карт як триєдиного засобу навчання: вони служать об'єктом вивчення, засобом наочності й джерелом знань.

2. Поетапне, цілеспрямоване формування в учнів уміння працювати з географічними картами.

3. Організація роботи з контурними картами.

4. Виконання учнями додаткових орієнтувальних завдань на закріплення картографічних знань та вмінь.

Охарактеризуємо ці шляхи.

Із позицій сучасної методики викладання природознавства географічна карта має використовуватися як триєдиний засіб навчання, тобто слугувати об'єктом вивчення, засобом наочності та джерелом знань про географічні явища, що вивчаються. Усі три компоненти взаємопов'язані і взаємодіють один з одним, оскільки, не знаючи карти, неможливо використовувати її як засіб наочності та джерело знань [2]. У той же час робота з картою як джерелом знань сприяє удосконаленню знань про саму карту. Разом з тим вихідним, провідним компонентом є знання самої карти. Тому використанню карти як засобу наочності та джерела знань повинна передувати робота, спрямована на вивчення карти як об'єкта пізнання, тобто на формування картографічних знань.

Виходячи із загальних цілей навчання природознавства в 4 класі, можна окреслити мету формування картографічних знань:

– сформувати в учнів знання про карту як модель земної поверхні, що відображає просторові, часові, структурні, кількісні, речові та інші показники картографованих явищ;

– навчити школярів користуватися картою як засобом наочності та джерелом знань;

– сприяти розумовому розвитку учнів шляхом розвитку спостережливості, просторових уявлень, уяви, логічного мислення.

Упродовж навчання в початковій школі учні мають оволодіти такими картографічними знаннями: про особливості зображення земної поверхні на картах і планах; про способи відображення географічних об'єктів і явищ на картах, умовні позначення (знаки) на картах; про орієнтування на місцевості без карти, за планом і картою; про масштаби карт; про різні карти за масштабом, охопленням території та змістом.

Проте знання карти самі по собі, у відриві від їх застосування на практиці, «мертві»: учень не може скористатися ними, щоб набути і поповнити географічні знання. Тому, як зазначає В. Голов [2], наступне завдання вчителя — навчити учнів орієнтуватися на місцевості без карти і за картою; здійснювати вимірювальні роботи по карті; складати за картою географічні характеристики об'єктів, територій, країн тощо.

Основи наукових знань про карту та елементарні вміння роботи з нею закладаються під час вивчення теми «Як зображують поверхню Землі на глобусі й карті». Аналіз змісту теми свідчить, що основоположним при її вивченні є питання про побудову карти, оскільки, не знаючи, як карта побудована, учні не можуть осмислено користуватися нею як засобом наочності і джерелом знань. Усі інші відомості (зображення місцевості на малюнках, аерофотографіях, космічних фотографіях, плані; масштаб; умовні знаки і т. ін.) мають допоміжний характер. Однак це не означає, що вивченням кожного із цих питань можна

знехтувати, звернути на них менше уваги. Адже засвоєння такої інформації — необхідний шлях до розуміння побудови карти.

У вивченні карт передбачено, щоб школярі засвоїли знання про їх математичну основу, вимірювальні можливості, особливості відображення змісту залежно від типології. Тільки добре засвоївши особливості карт, учні можуть успішно використовувати їх як засіб наочності та джерело отримання географічних знань.

Географічна карта є одним із важливих засобів наочності у навчанні природознавства в 4 класі. Це зумовлено тим, що діти мають отримати уявлення про розташування на земній поверхні географічних об'єктів — материків, гір, річок, міст, окремих територій тощо. Зробити це можна тільки за допомогою карти.

Наочний образ простору учні сприймають безпосередньо за картою. Знаючи особливості її побудови, вони орієнтуються по ній, бачать місце розташування, взаєморозташування, розміри об'єктів і територій, оцінюють відстані тощо. Проте використання карти як засобу наочності не обмежується формуванням лише просторових уявлень. Завдання вчителя полягає в тому, щоб навчити учня, який розглядає карту, бачити за умовними позначеннями не схему, а живий географічний простір. Для того щоб школярі могли відтворити за картою географічну дійсність, необхідно навчити їх читати карти. Цей процес полягає в розумінні сутності картографічних позначень. Колір, лінії, знаки, слова, цифри і т. ін. на карті вказують на приховану за ними дійсність. Читати карту — це означає пов'язувати умовні знаки і кольори у слова та вислови; навчитися за поєднанням символів бачити місцевість такою, як вона є насправді; навчитися оживляти карту, подумки населяти її живими істотами і наповнювати рухом, властивим зображеній на карті місцевості [1]. Викладене вище свідчить, що читати карту може лише той учень, який володіє запасами уявлень, «образів» про навколишній світ. Звідси випливає, що навчанню молодших школярів читати карти мають передувати екскурсії, спостереження у природі, використання образних засобів навчання.

Слід зазначити, що географічні образи, сформовані за допомогою карти та інших засобів наочності, — це ще не географічні знання. У них відсутні такі важливі компоненти географічних знань як факти, точні вимірювання, закономірності. Необхідна ланка в роботі з картою – використання її як джерела географічних знань. До розряду знань, які формуються на основі карт, належать такі: встановлення величини об'єктів (відстаней, глибин, висот); визначення складу та розташування об'єктів і явищ, що вивчаються (родовища корисних копалин, галузі промисловості та їх розташування і т. ін.); встановлення причиново-наслідкових зв'язків, закономірностей тощо. Характер роботи з картою суттєво змінюється залежно від того, використовується вона як засіб наочності чи як джерело знань: у першому випадку карту розглядають, а зміст її доповнюють уявою, трансформують в образ; у другому — ретельно вивчають, а результатом вивчення є точний кількісний або якісний результат. Залежно від того, для чого (засіб наочності чи джерело знань) використовують карту, переважає або конкретно-образна, або абстрактно-логічна форма мислення [7].

Успішна робота з картою вимагає не тільки її читання, але й розуміння. Розуміння карти — це тлумачення співвідношень географічних об'єктів і явищ, зображених на карті, встановлення зв'язків між ними за допомогою використання теоретичних географічних знань. Розуміння карти є вищою формою прояву картографічних знань. Формується воно в учнів не одразу, а шляхом тривалих вправ. Як і будь-який мислительний процес, це відбувається внаслідок ряду розумових операцій — порівняння, аналізу, синтезу, умовисновків, що спираються на знання карти та теоретичні географічні знання.

Таким чином, всю навчальну роботу з географічними картами в початковій школі можна звести до вирішення трьох основних завдань: навчити дітей розуміти карту; домогтися, щоб учні добре знали її; навчити їх читати карту.

Для розв'язання першого завдання необхідна система підготовчих вправ, спрямована на те, щоб навчити дітей орієнтуватися у просторі, вимірювати відстані, зображати їх у зменшеному вигляді на папері (формування вміння користуватися масштабом). Вирішення

другого завдання передбачає формування чітких уявлень про розташування на карті суші, водойм, населених пунктів і т. ін.; а третього — уміння переводити умовні знаки і кольорову гамму в опис конкретних об'єктів.

Загалом з метою вирішення цих завдань необхідно здійснювати цілеспрямовану роботу відповідно до таких етапів (за Л. Мельчаковим [5]):

- підготовка учнів до сприймання топографічного матеріалу;
- введення понять «горизонт», «лінія горизонту», «сторони горизонту»;
- орієнтування на місцевості за навколишніми предметами, за Сонцем і компасом;
- креслення планів різноманітних предметів, приміщень (класної кімнати, своєї кімнати, будинку);
- введення поняття «масштаб», робота для переведення масштабу з одного різновиду в інший, читання масштабу;
- зображення напрямів і предметів на кресленні;
- ознайомлення з планом місцевості;
- виявлення відмінностей плану від географічної карти;
- вивчення особливостей карти (масштаб, передача напрямів за допомогою паралелей і меридіанів);
- вивчення карти півкуль;
- робота з фізичною картою України, своєї області, з картою природних зон України.

В останні роки використовують також і зворотний принцип роботи з картографічним матеріалом: спостереження за поверхнею Землі, визначення її форми, ознайомлення з глобусом як її зменшеною моделлю, виявлення можливостей переносу зображення об'ємного тіла на площину (введення поняття «проекція»), вивчення карти півкуль (і далі — за рівнем конкретизації), порівняння карти і плану, вивчення способів побудови.

Звідси випливає, що спочатку учні отримують певний запас картографічних знань і на цій основі оволодівають практичними прийомами роботи з картою: орієнтування, визначення відстаней, характеристики об'єктів за зовнішнім виглядом і т. ін. Унаслідок цих дій відбувається осмислення карти, формуються просторові уявлення. Далі задіюють образне мислення і теоретичні знання, що дає змогу здійснити перехід до більш складних словесних географічних описів об'єктів та явищ.

Для кращого розуміння географічної карти та вдосконалення вмінь працювати з нею суттєву допомогу молодшим школярам надає робота з контурними картами. Використовують їх на всіх етапах процесу навчання: під час вивчення нового матеріалу та його закріплення, під час контролю знань та виконання самостійних робіт. На думку В. Голова, робота з контурними картами сприяє:

- сприйманню і закріпленню просторових уявлень;
- осмисленню, розумінню та закріпленню картографічної символіки;
- розвитку спостережливості, уваги, що проявляються під час вивчення об'єктів (наприклад, гір, зображених на карті, перед їх нанесенням на контурну карту);
- активізації мислення, спрямованого на відтворення й аналіз теоретичних знань, фактичного матеріалу, відбір головного під час нанесення зображення на контурну карту [2].

Як зазначено в методичній літературі [2; 4; 8], найбільшим недоліком у роботі з контурними картами є формалізація діяльності учнів, просте перемальовування об'єктів (без осмислення) з однієї карти в іншу. Також недопустимим є в початковій школі повне розфарбовування контурних карт у кольори фізичної карти. Робота ця надзвичайно трудомістка і шкідлива, потребує багато часу. Діти часто бачать головну мету своєї діяльності не у правильності знаходження об'єкта, проведення контурів, а в отриманні красивого, яскравого малюнка. Кольором можна позначити лише окремі об'єкти, деталі (наприклад, кордони України, умовні знаки родовищ корисних копалин тощо).

На перших порах робота з контурними картами проходить під безпосереднім керівництвом учителя. Послідовність її може бути такою: учитель, показавши об'єкт на настінній карті, пропонує учням знайти його на карті у своєму атласі. Потім діти знаходять

цей об'єкт на контурній карті і позначають його. Учитель, проходячи між рядами, перевіряє точність виконання. Після цього учні наносять назву на контурну карту. А. Даринський стверджує, що методика роботи з контурною картою в початковій школі в основному будується на порівнянні її з фізичною картою [3]. Наприклад, після того, як діти вивчили материка й океани, вчитель проводить з цієї теми роботу з контурною картою півкуль. Пропонує учням покласти поряд фізичну карту півкуль і контурну, відшукати спочатку на фізичній карті, а потім на контурній материк Північна Америка і відповісти, який океан омиває береги Північної Америки на заході, який — на сході, а який — на півночі. Після цього учні знаходять цей материк і океани, які його омивають, на контурній карті і підписують їх назви друкованими літерами.

Особливе місце у процесі роботи з географічними картами в початковій школі займає виконання додаткових орієнтувальних завдань для закріплення знань умовних позначень, напрямів, засвоєних понять і образів. До таких завдань належать:

- топографічні диктанти прямого й оберненого характеру: в першому випадку вчитель розповідає про певне місце, а діти за допомогою умовних позначень фіксують його слова на папері, створюючи план місцевості; у другому — на дошці подано текст, у якому назви основних об'єктів замінені умовними знаками (дітям необхідно відновити текст);
- конструювання об'єктів з їх частин (складання карти України з її частин);
- усні опитування з метою виявлення знань про місця розташування основних об'єктів на карті та плані, які передбачають дешифрування умовних позначень;
- визначення (опис, характеристика) географічного об'єкта на карті;
- уявні мандрівки картою та планом місцевості (кругосвітні, водні, наприклад, від Києва до Карпатських гір);
- визначення відстані між містами (за масштабом карти).

Отже, вся робота, спрямована на формування картографічних знань та вміння працювати з географічними картами, що проводиться в початковій школі, готує учнів до вивчення географії в середній школі. Разом з тим вона надає вчителю широке поле діяльності з урахуванням індивідуального темпу вивчення матеріалу дітьми (на швидкому, осмисленому діяльнісно-практичному рівні засвоєння можливе попереднє ознайомлення з іншими географічними поняттями: наприклад, розширення спектра орієнтирів на місцевості, розмежування топографічного, оглядово-топографічного, оглядового масштабів, різновидів зйомки місцевості та ін.).

У зв'язку із зазначеним вище посилюється значущість проблеми підготовки майбутніх педагогів до організації роботи, спрямованої на формування в молодших школярів картографічних знань та вміння працювати з географічними картами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов В. П. Карта в преподавании географии / В. П. Буданов. — М.: Учпедгиз, 1948. — 138 с.
2. Голов В. П. Средства обучения географии и условия их эффективного использования: учебное пособие / В. П. Голов. — М.: Просвещение, 1987. — 222 с.
3. Даринский А. В. Методика преподавания географии: учебное пособие / А. В. Даринский. — М.: Просвещение, 1975. — 368 с.
4. Козина Е. Ф. Методика преподавания естествознания / Е. Ф. Козина, Е. Н. Степанян. — М.: Академия, 2004. — 496 с.
5. Методы обучения учащихся природоведению / под ред. Л. Ф. Мельчакова. — Свердловск, 1984. — 96 с.
6. Миронов А. В. Методика изучения окружающего мира в начальных классах / А. В. Миронов. — М.: Педагогическое общество России, 2002. — 360 с.
7. Рауш В. А. Работа с географической картой / В. А. Рауш // География в школе. — 1956. — № 4. — С. 32–33.
8. Тырычева Л. А. Работа с картой на уроках природоведения / Л. А. Тырычева // Начальная школа. — 1992. — № 3. — С. 37–39.